

Biblioteki polskich towarzystw naukowych w Wilnie w pierwszej połowie XX wieku

Liczne polskie towarzystwa działające w Wilnie w pierwszej połowie XX w. miały własne biblioteki. W niniejszej pracy wzięto pod uwagę księgozbiory dwóch powstałych na początku XX w. polskich towarzystw naukowych: Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Organizacje te odegrały znaczącą rolę w ówczesnym kulturalnym i naukowym życiu Wilna oraz przyczyniły się do zachowania dziedzictwa kulturowego poprzez gromadzenie dzieł sztuki, starodruków, rękopisów i pamiątek historycznych¹.

Księgozbiór Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie

Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie działało w latach 1907-1914. Prezesem był hrabia Władysław Tyszkiewicz, właściciel Landwarowa, położonego niedaleko Wilna. Towarzystwo liczyło 28 członków, wśród których dominowali przedstawiciele arystokracji powiązani z rodem Tyszkiewiczów. W 1914 r. pod naciskiem opinii społecznej doszło do połączenia organizacji z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Wilnie².

Początkiem biblioteki Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki stał się zbiór rzadkich książek i rękopisów z XIV-XVII w. (107 ksiąg, łącznie z kilkunastoma rękopisami) złożony w darze przez hrabiego Antoniego Tyszkiewicza, wiceprezesa towarzystwa. Na tę kolekcję m.in. składały się: Statut Łaskiego, czyli *Commune incliti Poloniae Regni Privilegium...* z 1506 r. z pieśnią *Bogurodzica*; III Statut Litewski z 1588 r.; stary druk *Rozmowy, które miał król Salomon mądry z Marcholtem...* wydany w 1521 r. w Krakowie; pergaminowy modlitewnik łaciński z końca XIV lub początku XV w. z ozdobnymi miniaturami i barokową oprawą z XVII w.; *Chronica Polonorum* Macieja Miechowity (1521); kroniki Marcina Bielskiego, Aleksandra Gwagnina; *Statua Regni Poloniae...* Jana Herburta (1597); dzieła Piotra Skargi i Jakuba Wujka; Andrzeja Frycza Modrzewskiego *Commentariorum de Republica emendanda...* (1551); Szymona Starowolskiego *Monumenta Sarmatorum...* (1655); Antonia Possevina *Moscovia* (1586) itp.³

¹ Zob. *Biblioteki wileńskie*, pod red. A. Łysakowskiego, Wilno 1932; *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, red. nauk. B. Bienkowska, oprac. U. Paszkiewicz [i in.], Poznań 1998, s. 607-635; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*. T. 6: *Książka i prasa na Ziemi Wileńskiej, drukarnie, wydawnictwa, księgarnie, biblioteki, czasopisma XVI w. – 1945 r.*, oprac. M. Jackiewicz, Bydgoszcz 2008.

² Zob. *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie*, Wilno 1907; H. Ilgiewicz, *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907-1939) i jego poprzednicy*, Warszawa 2008, s. 167-221.

³ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskią biblioteka, Rankraščių skyrius (LMAVB, RS), sygn. 151-288, Protokół nr 1 [posiedzenia Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki] z dnia 5 marca/20 lutego 1907 r.; LMAVB, RS, sygn. F 151-303, Sprawozdanie Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie za rok 1907. Zob. też L. Uziębło, *Muzeum Nauki i Sztuki. (Ustawa – Ofiarodawcy – Kto ma kierować zbiorami naukowymi?)*, „Kurier Litewski” 1907, nr 40, s. 2.

W dziale rękopisów znajdowały się również obiekty bardzo wartościowe, m.in. dwa oryginalne podręczniki kancelaryjne (wzory pism różnych) z XVI w.; księga rachunków i spraw klasztoru franciszkanów na Piasku w Wilnie z XVI w.; księgi cechów wileńskich; urzędowe protokoły posiedzeń rady konfederacji barskiej od 27 X 1769 do 5 V 1771 r.; zbiór różnych rękopisów dotyczących domów zakonu jezuitów na Litwie (11 ksiąg, w tym dziennik zawierający opis czynności kolegium przy kościele św. Jana w Wilnie, żywoty zmarłych jezuitów wileńskich od 1669 do 1758 r.); rękopisy odnoszące się do zakonu karmelitów (osiem ksiąg) i inne⁴.

Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki nie miało własnych pomieszczeń i tymczasowo prowadziło działalność w pałacu Klementyny Tyszkiewiczowej w Wilnie, w którym na rozmieszczenie zbiorów muzealnych i bibliotecznych wydzielono jedną dużą salę. Z powodu ciasnoty pomieszczeń część książek i rękopisów pozostawała w skrzyniach oraz paczkach i tym samym była mało dostępna dla czytelników. Odczuwano też brak pracowników, gdyż skromne środki finansowe, jakimi dysponowało towarzystwo, nie pozwalały na zatrudnienie większej liczby osób. Etatowo pracował jedynie kustosz Lucjan Uziębło, który porządkował zarówno zbiory muzealne, jak i biblioteczne. Mimo różnego rodzaju trudności badaczom interesującym się historią i kulturą polską udawało się dotrzeć do poszczególnych rzadkich druków i rękopisów. Korzystali z nich m.in. wydawca i publicysta Jan Obst, archiwariusz Wacław Gizbert-Studnicki, historycy Franciszek Bujak, Ludwik Bernacki, Stanisław Kościałkowski i inni⁵.

W ciągu siedmiu lat działalności Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki zgromadziło ok. 5000 jednostek bibliotecznych i muzealnych: dzieł sztuki, pamiątek historycznych, rzadkich starodruków, rękopisów i autografów, a także eksponatów archeologicznych, etnograficznych i numizmatycznych. W 1914 r. – po połączeniu się z Towarzystwem Przyjaciół Nauk – bogate zbiory organizacji zostały przekazane prowadzonej przez nie bibliotece oraz muzeum⁶.

Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Towarzystwo działało w latach 1907-1939. W przededniu I wojny światowej miało ponad 500 członków, w międzywojniu ich liczba wahała się od 374 do 446. Na czele organizacji stał zarząd i prezesi: ks. prałat Jan Kurczewski (w latach 1907-1916), lekarz, historyk Władysław Zahorski (1916-1927), prawnik, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego (dalej USB) Alfons Parczewski (1927-1933), literaturoznawca, profesor USB Marian Zdziechowski (w latach 1933-1938), historyk, profesor USB S. Kościałkowski (1938-1939)⁷.

Załączkiem biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk był nieduży, lecz starannie dobrany księgozbiór rozwiązanego 6 (19) III 1907 r. nielegalnego Towarzystwa Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa⁸. Zawierał on 168 dzieł w 242 tomach, przeważnie z historii,

⁴ Zob. *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, Wilno 1915, s. 8-9.

⁵ LMAVB, RS, sygn. F 151-305, *Sprawozdanie Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie za rok 1910*; LMAVB, RS, sygn. F 151-307, *Sprawozdanie Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie za rok 1912*.

⁶ Zob. *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914...*, s. 8-9.

⁷ *Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1907; *Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1922. Zob. też H. Ilgiewicz, dz. cyt., s. 265-453.

⁸ Towarzystwo Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa, zwane też Kółkiem Archeologicznym, zostało założone w 1899 r. przez polską inteligencję wileńską. Działo nielegalnie i tajnie. Prezesem był najpierw matematyk Kazimierz Podernia, potem – archeolog Wandalin Szukiewicz. Organizacja liczyła ok. 30 członków.

etnografii i archeologii – m.in. Józefa Bielińskiego *Uniwersytet Wileński (1579-1831)* (wydany w trzech tomach w latach 1899-1900), Zygmunta Glogera *Encyklopedię staropolską ilustrowaną* (1900-1903), Józefa Jaroszewicza *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII* (1844-1845), Joachima Lelewela *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską...* (1863), Teodora Narbutta *Dzieje narodu litewskiego* (wydane w dziewięciu tomach w latach 1835-1841), Wojciecha Wijuka Kojalowicza *Herbarz rycerstwa W.X. Litewskiego...* (1897), prace Erazma Majewskiego, Michała Federowskiego, Antoniego Mierzyńskiego, a także kolekcję rękopisów wileńskiego zbieracza starożytności Alberta Ludwika Zasztowta oraz komplety polskich czasopism „Światowit”, „Wisła”, „Kwartalnik Historyczny”. Kolekcję do momentu przekazania Towarzystwu Przyjaciół Nauk przechowywano w mieszkaniu Adama Karpowicza. Książki i czasopisma były wypożyczane przede wszystkim członkom, ale też zaufanym osobom postronnym, od których pobierano symboliczne opłaty, przeznaczone na zakup nowych pozycji⁹.

Następnie Towarzystwo Przyjaciół Nauk otrzymało woluminy ofiarowane przez Jana Szyłańskiego (24 dzieła w 48 tomach). Za nimi popłynęły inne dary, często całe księgozbiory, np. bibliografa, bibliotekarza Uniwersytetu Wileńskiego Adama Benedykta Jochera i pracownika Komisji Edukacyjnej w Krzemieńcu Franciszka Rudzkiego (1226 dzieł w 1752 tomach), Antoniego Zaborskiego z majątku Poszuszwie (322 dzieła w 427 tomach), Ignacego Strzemińskiego z Wilna (311 dzieł w 414 tomach). Książki przekazywali również członkowie organizacji. W 1907 r. największe dary książkowe dla biblioteki towarzystwa złożyli: Aleksander Jelski z Zamościa (394 dzieła w 650 tomach), W. Zahorski (129 dzieł w 161 tomach), Ludwik Czarkowski (118 dzieł w 149 tomach), W. Szukiewicz (114 dzieł w 183 tomach)¹⁰.

Książki i czasopisma naukowe darowały także towarzystwa i instytucje – m.in. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polskie Towarzystwo „Oświata” w Wilnie, Biblioteka Ordynacji Kraszińskich, Towarzystwo Popierania Nauki Polskiej we Lwowie, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Biblioteka Jagiellońska, redakcja „Przeglądu Filozoficznego” w Warszawie, redakcja „Kurierza Litewskiego” w Wilnie i inne¹¹.

Tomy tymczasowo gromadzono w byłym klasztorze franciszkanów przy ul. Trockiej lub w mieszkaniu pełniącego obowiązki bibliotekarza L. Czarkowskiego. We wrześniu 1907 r. przewieziono je do gmachu ofiarowanego przez Józefa hrabiego Przeddzieckiego, gdzie na bibliotekę przeznaczono cztery nieduże pomieszczenia. Wtedy też zatrudniono pomocnika bibliotekarza Stanisława Giecewicza, który pomagał L. Czarkowskiemu w przyjmowaniu i porządkowaniu książek, a także ich katalogowaniu¹².

Na początku 1907 r. postanowili oni rozwiązać koło, a jego archiwum, bibliotekę i zbiory przekazać nowo założonemu, legalnemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie. Zob. Sulimczyk [L. Uziębło], *Z wczorajszego Wilna [o Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa oraz pierwszym jego prezesie K. Poderni]*, „Słowo” 1929, nr 300 (2210), s. 2; tenże, *O niezapomnianym archeologu wileńskim: kilka dat i wspomnień [o W. Szukiewicz i jego działalności w Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa]*, „Słowo” 1934, nr 351 (3843), s. 6; H. Ilgiewicz, dz. cyt., s. 123-165.

⁹ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), sygn. F 1135, op. 22, teczka 8, Protokół posiedzenia Kółka Miłośników Starożytności w Wilnie dn. 6 (19) maja 1907, s. 84; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa [Przyjaciół Nauk w Wilnie] w roku 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1908, t. 1, s. 177; M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907-1931*, Wilno 1932, s. 1-2.

¹⁰ Zob. *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907...*, s. 175-179.

¹¹ LVIA, sygn. F 1135, op. 22, teczka 17, Spis książek otrzymanych od osób prywatnych i instytucji, 1907-1909; teczka 18, Spis książek ofiarowanych bibliotece Towarzystwa [Przyjaciół Nauk w Wilnie], 1907-1921.

¹² Zob. *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907...*, s. 170-172, 176, 178-179.

Poszczególne dzieła niezbędne dla osób pracujących naukowo nabywano za środki własne towarzystwa. Ponadto w 1907 r. znany wileński filantrop, dyrektor Banku Ziemskiego Józef Montwiłł oraz jego brat Stanisław ofiarowali na zakup nowych pozycji 3847 rubli 50 kopiejek. Za te pieniądze zaopatrzone się głównie w książki z zakresu historii, historii sztuki, literaturoznawstwa, etnografii, a także słowniki, bibliografie i edycje źródłowe, m.in. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1880-1882), *Bibliografię polską* (1872-1906) Karola Estreichera itp.¹³

Zbiory biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk szybko rosły. W końcu 1907 r. posiadała ona 4229 dzieł w 6527 tomach, zaś w 1914 r. – 29 285 dzieł w 45 010 tomach. Szczególną wartość przedstawiał księgozbiór Jana Karłowicza, przysłany przez jego żonę Irenę Karłowiczową z Warszawy za pośrednictwem Tadeusza Korzona i Henryka Mościckiego. Kolekcja zawierała 3627 dzieł w 6425 tomach, w większości druki, rękopisy i ryciny z dziedziny lingwistyki i ludoznawstwa. Maria Łęska ofiarowała bibliotekę po zmarłym bracie Włodzimierzu Druckim-Lubeckim (3200 dzieł w 4965 tomach), przeważnie wydawnictwa w językach obcych, encyklopedie, słowniki, albumy. Pozostali hojni darczyńcy to Jan Szwański, który oddał swój staranie dobierany księgozbiór (2572 dzieła w 3468 tomach) łącznie z szafami, oraz Zofia i Mikołaj Brzescy (2300 dzieł w 3000 tomach, głównie książki o treści ekonomiczno-społecznej)¹⁴.

Pomieszczenie wszystkich tych zbiorów w wyznaczonych na bibliotekę pokoiach było niemożliwe, dlatego zapełniano książkami każdy wolny zakątek, nie wyłączając poddasza, co bardzo utrudniało ich porządkowanie i udostępnianie czytelnikom. Problem ten rozwiązano dopiero tuż przed I wojną światową, kiedy nastąpiły przenosiny do nowego gmachu Towarzystwa przy ul. Mostowej, gdzie na bibliotekę przeznaczono dwie wysokie, widne sale parterowe połączone ze sobą arkadą. Zostały one wyposażone w półki ogniotrwałe wykonane w zakładach Towarzystwa Opieki nad Dziećmi oraz Ochrony Serca Jezusowego¹⁵. W listopadzie 1914 r., już po rozpoczęciu wojny, S. Kościałkowski przy pomocy młodzieży szkolnej przystąpił do ustawiania książek na półkach, zaś emerytowany generał artylerii Walerian Dobużyński, zastępujący na stanowisku bibliotekarza nieobecnego w Wilnie L. Czarkowskiego, do sporządzania kart katalogowych. W 1915 r. W. Dobużyński mimo sędziwego wieku został powołany do służby wojskowej i biblioteka pozostała pod opieką S. Kościałkowskiego¹⁶.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk gromadziło również materiały archiwalne stanowiące odrębny dział, prowadzony przez S. Kościałkowskiego. W 1907 r. otrzymało ono kilka bardzo cennych kolekcji rękopiśmiennych. Znalazły się wśród nich korespondencja Adama Kirkora (dar A. Jelskiego z Zamościa), zawierająca około 5000 listów, oraz zbiór dokumentów dotyczących dziejów Wilna ofiarowany przez Z. Glogera. Poza tym dary lub depozyty złożyli: Michał Brensztejn, L. Czarkowski, S. Giecewicz, Klaudiusz Hrehorowicz, ks. prałat J. Kurczewski, W. Zahorski, H. Mościcki i inni¹⁷.

W latach następnych zbiory archiwalne powoli, lecz systematycznie wzrastały. W 1908 r. przybyło w archiwum 60 zespołów rękopiśmiennych lub poszczególnych do-

¹³ LVIA, sygn. F 1135, op. 22,teczka 38, Spis książek wybranych przez Komisję Biblioteczną do kupienia dla ksiąźnicy TPN w Wilnie z funduszu, ofiarowanego przez Józefa i Stanisława Montwiłłów, 1908. Zob. też *Sprawozdanie ze stanu biblioteki za rok 1908*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1909, t. 2, s. 117-121.

¹⁴ Zob. *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w r. 1909*, Wilno 1910, s. 4-8.

¹⁵ Zob. *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w r. 1914...*, s. 3, 16.

¹⁶ Zob. M. Brensztejn, dz. cyt., s. 5.

¹⁷ Zob. *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907...*, s. 179-180.

kumentów, w 1909 – 45, w 1910 – 82, w 1911 – 20, w 1912 – 42, w 1913 – 65¹⁸. Oprócz wymienionego wyżej zbioru korespondencji A. Kirkora na uwagę zasługiwały: kolekcja listów podarowana przez rodzinę Łopacińskich, zawierająca pisma głównie z czasów panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego; zbiór uniwersałów z końca XVIII w.; materiały genealogiczne do dziejów rodziny Broel-Platerów i listy członków tej rodziny z XVIII w.; korespondencja biskupa Ignacego Massalskiego (ponad 500 listów); 17 tomów *miscellaneów* z XVIII w.; dokumenty klasztoru żyrowickiego z lat 1801-1915; zbiór autografów z XVI-XVII w. oraz inne¹⁹. Ponadto w 1914 r. zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk wzbogaciły się o materiały archiwalne Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, zawierające 49 olbrzymich, nieuporządkowanych plików dokumentów majątkowych i urzędowych z początku XIX w. oraz 61 innych plików²⁰.

Kolekcje biblioteczne Towarzystwa Przyjaciół Nauk szczęśliwym trafem prawie nie ucierpiały w czasie wojen i okupacji. Po I wojnie światowej w wyniku przeprowadzonej rewizji stwierdzono brak zaledwie 280 książek i 11 map, które w znacznej części udało się uzupełnić z zapasów dubletów. Później ujawniło się zaginięcie 40 druków z wieków XVI-XVII. Zaledwie dziesięć z nich udało się odnaleźć i odzyskać²¹.

W latach międzywojennych zbiory biblioteczne Towarzystwa Przyjaciół Nauk pod troskliwą opieką kolejnych bibliotekarzy (L. Czarkowskiego, S. Kościałkowskiego, M. Brensztejna, Stanisława Zajączkowskiego) systematycznie wzrastały. Książki, rękopisy i stare druki otrzymywano najczęściej w darze od osób prywatnych i instytucji. Podobnie jak w okresach poprzednich ofiarowano całe księgozbiory po zmarłych członkach oraz innych działaczach kultury. Tak oto w 1926 r. otrzymano kolekcję Józefa Balczunasa (345 dzieł w 511 tomach), w 1927 – Wilii (Wilhelminy) Zyndram-Kościałkowskiej (224 dzieła w 299 tomach), w 1928 – Władysławy Życkiej (177 dzieł w 570 tomach), w 1931 – Józefa Kallenbacha (259 dzieł w 442 tomach), w 1934 – Stanisława Kostrowickiego (566 dzieł w 949 tomach), Jana Andrzejewskiego (204 dzieła w 257 tomach), w 1936 – Aleksandra Safarewicza (139 dzieł w 332 tomach), ks. Józefa Songina (189 dzieł w 239 tomach), Władysława Kotkorowskiego (190 dzieł w 215 tomach), w 1937 – Wincentego Januszewskiego (174 dzieła w 422 tomach). Największy spadek przypadł bibliotece w 1938 r. po M. Brensztejn (3346 dzieł w 3637 tomach)²².

Towarzystwo z powodu niewielkich środków, jakie mogło przeznaczyć na zakup książek, nabywało tylko najbardziej niezbędne publikacje, najczęściej słowniki i wydawnictwa bibliograficzne, prenumerowało np. czasopisma „Ziemia”, „Zapiski Numizmatyczne”, a także „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”. Różne periodyki krajowe

¹⁸ *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1910-1913.

¹⁹ LMAVB, RS, sygn. F 75-169, Katalog główny księżnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1909. Zob. też *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1909...*, s. 8-9; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1908*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1909, t. 2, s. 121-122; *Отчет Виленского Общества Любителей Наук за 1911 год*, Вильна 1912, s. 7-14.

²⁰ Zob. *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914...*, s. 8-9.

²¹ M. Brensztejn, dz. cyt., s. 7-8.

²² Zob. *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, Wilno 1927, s. 10; *Sprawozdanie... za rok 1927*, Wilno 1928, s. 12; *Sprawozdanie... za rok 1928*, Wilno 1929, s. 12; *Sprawozdanie... za rok 1931*, Wilno 1932, s. 65; *Sprawozdanie... za rok 1932*, Wilno 1933, s. 18; *Sprawozdanie... za rok 1933*, Wilno 1934, s. 15; *Sprawozdanie... za rok 1934*, Wilno 1935, s. 14; *Sprawozdanie... za rok 1935*, Wilno 1936, s. 15; *Sprawozdanie... za rok 1936*, Wilno 1937, s. 13; *Sprawozdanie... za rok 1937*, Wilno 1938, s. 14; *Sprawozdanie... za rok 1938*, Wilno 1939, s. 13.

i zagraniczne dostawano od redakcji i instytucji, często na wymianę za własne wydawnictwa organizacji²³.

Powiększał się również dział rękopisów. Na dzień 1 I 1939 r. liczył on 1033 tek, tomów, fascykułów i paczek oraz 2405 dokumentów, akt i listów luźnych, w tym 50 pergaminów²⁴. W omawianym okresie dział rękopisów uzupełniły manuskrypty i materiały archiwalne ze spuścizny Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, W. Zyndram-Kościałkowskiej, W. Zahorskiego²⁵, nader cenny zbiór listów i notatek Elizy Orzeszkowej oraz notatki, korespondencja i materiały rękopiśmienne po profesorze A. Parczewskim, złożone w darze przez Reginę Sędzimirową z Parczewskich, jego córkę²⁶. Do wspomnianego działu trafiły również materiały archiwalne M. Brensztejna, które po jego śmierci wdowa Jadwiga przekazała Towarzystwu (podobnie jak księgozbiór i obiekty muzealne). Zbiór rękopisów M. Brensztejna, zawierający 142 tek, woluminów, fascykułów i paczek o treści jednolitej oraz 425 dokumentów, aktów i listów osobnych, składał się z trzech części. Pierwsza obejmowała oryginały lub odpisy dokumentów z XVII-XVIII i XIX w. stanowiące nader cenny materiał dotyczący dziejów Litwy, a zwłaszcza Żmudzi. W części drugiej znajdowały się notatki i materiały do tematów badanych przez uczonego, a w trzeciej – rękopisy jego prac²⁷.

Wśród licznych darów otrzymanych przez dział archiwalny warto także odnotować: list własnoręcznie pisany z więzienia przez Szymona Konarskiego do Jerzego Brynka²⁸; dwie teki materiałów Adama Ferdynanda Adamowicza (dar Stefana Narębskiego); cztery dokumenty pergaminowe z lat 1567-1639; 62 teki materiałów dotyczących działalności Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie²⁹; zbiór listów z XVIII w. (dar Stanisława Łopacińskiego); osiem tek akt i dokumentów traktujących o sprawach szkolnych na początku XX w. (dar Polskiej Macierzy Szkolnej ze spuścizny po Witoldzie Węśławskim)³⁰; listy, dzienniki i notatki Medarda Kończy i Edwarda Romera, znanych uczestników powstania listopadowego i spisku S. Konarskiego; dokumenty Komitetu Powiatowego Wileńskiego z roku 1831; 40 druków i pism z lat 1773-1831³¹.

W chwili wybuchu II wojny światowej biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk liczyła około 120 000 tomów, nie licząc około 20 woluminów dubletów. Nie brakło w niej starych druków i książek rzadkich, takich jak: Mikołaja z Błonia *Tractatus sacerdotalis de sacramentis...* (Strasburg 1499); Jana z Głogowa (Głogowczyka) *Exercitium super omnes tractatus Parvorum logicalium...* (Lipsk 1500); Jana ze Stobnicy *Introductio in Ptolomei Cosmographiam...* (Kraków 1512); A. Frycza Modrzewskiego *Commentarium de Republica emendanda libri quinque* (Kraków 1551); *Rozmowy, które miał król Sala-*

²³ Zob. *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926...*, s. 10-13; *Sprawozdanie... za rok 1927...*, s. 12-17; *Sprawozdanie... za rok 1928...*, s. 12-17; *Sprawozdanie... za rok 1929-1930*, Wilno 1931, s. 14-24; *Sprawozdanie... za rok 1931...*, s. 65-75; *Sprawozdanie... za rok 1932...*, s. 18-25; *Sprawozdanie... za rok 1933...*, s. 15-21; *Sprawozdanie... za rok 1934...*, s. 14-21; *Sprawozdanie... za rok 1935...*, s. 15-23; *Sprawozdanie... za rok 1936...*, s. 13-23; *Sprawozdanie... za rok 1937...*, s. 15-26; *Sprawozdanie... za rok 1938...*, s. 13-23.

²⁴ Zob. *Sprawozdanie... za rok 1938...*, s. 23.

²⁵ Zob. *Sprawozdanie... za rok 1926...*, s. 14; *Sprawozdanie... za rok 1927...*, s. 17.

²⁶ Zob. *Sprawozdanie... za rok 1933...*, s. 22; *Sprawozdanie... za rok 1936...*, s. 22-23.

²⁷ Zob. *Sprawozdanie... za rok 1938...*, s. 23.

²⁸ Zob. *Sprawozdanie... za rok 1928...*, s. 16-17.

²⁹ Zob. *Sprawozdanie... za rok 1929-1930...*, s. 22-24.

³⁰ Zob. *Sprawozdanie... za rok 1931...*, s. 71.

³¹ Zob. *Sprawozdanie... za rok 1932...*, s. 25.

mon z Marcholtem... (Kraków 1521); Bartłomieja Groickiego *Rejestr do porządku i do artykułów prawa magdeburskiego i cesarskiego* (Kraków 1567); J. Wujka *Iudicium albo rozsądek niektórych katolików o konfesji sandomierskiej...* (Kraków 1570); Stanisława Sarnickiego *Statuta i metryka przywilejów koronnych* (Kraków 1594)³².

Poważnym problemem było katalogowanie i magazynowanie ciągle powiększającego się księgozbioru. Bibliotekarzom Towarzystwa pomagali w tych czynnościach bezinteresownie członkowie i zatrudnieni przez Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy bezrobotni pracownicy umysłowi, a także młodzież akademicka. Wspólnymi siłami do 1 I 1939 r. skatalogowano 42 400 dzieł (tytułów), zakończono komasację i katalogowanie działu czasopism. Pozostały do opracowania tylko czasopisma nowe, stale napływające do biblioteki³³.

Stworzenie katalogów znacznie ułatwiało obsługiwane coraz liczniejszych czytelników. Członkowie Towarzystwa mogli wypożyczać książki do domu, pracownicy nauki, młodzież akademicka i osoby polecane przez członków zarządu – zapoznawać się ze zbiorami w czytelni. Z biblioteki skorzystało: w 1923 r. – 154 osoby, w 1926 – 197, w 1930 – 213, w 1932 – 345, w 1934 – 279, w 1938 – 203³⁴. W rzeczywistości użytkowników było znacznie więcej, ponieważ wiele książek i czasopism wypożyczano Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, która z kolei udostępniała je wykładowcom, pracownikom naukowym i studentom³⁵.

W latach II wojny światowej Towarzystwo Przyjaciół Nauk oraz jego biblioteka podzieliły los innych polskich instytucji i organizacji społecznych. Po przekazaniu w październiku 1939 r. przez Związek Sowiecki Wilna i Ziemi Wileńskiej Republice Litewskiej pozostali w Wilnie członkowie organizacji czuwali nad zbiorami i zabiegali u władz litewskich o jej legalizację, ale takiej nie otrzymali. Po ogłoszeniu władzy sowieckiej i „dobrowolnym” wejściu Litwy razem z Wileńszczyzną w skład Związku Sowieckiego cały majątek Towarzystwa Przyjaciół Nauk 5 VIII 1940 r. został znacjonalizowany i przekazany najpierw Muzeum Kultury w Kownie, potem – przeniesionemu z Kowna do Wilna Instytutowi Lituanistyki, a na początku 1941 r. – nowo powstałej Akademii Nauk Litewskiej SRR. Wielu członków organizacji, w tym jego prezesa S. Kościałkowskiego, w 1941 r. aresztowano i wywieziono do sowieckich łagrów. Część zbiorów bibliotecznych i muzealnych Towarzystwa, zgromadzonych wysiłkiem polskiego społeczeństwa, rozgrabiono, a pozostałe – przydzielono różnym instytucjom litewskim³⁶.

³² Zob. M. Brensztejn, dz. cyt., s. 12; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907-1939*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa TNT 1875-1975*, Warszawa 1975, s. 65.

³³ LMAVB, RS, sygn. F 75-167, Katalog główny księżnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1918-1924; LMAVB, RS, sygn. F 75-170, Katalog główny nr 9 księżnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1925-1927; LMAVB, RS, sygn. F 75-169, Katalog główny nr 11 księżnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1929-1931; *Sprawozdanie... za rok 1938...*, s. 19-21.

³⁴ LMAVB, RS, sygn. F 75-154, Księga czytelników w gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1932-1933.

³⁵ Zob. M. Brensztejn, dz. cyt., s. 18-19.

³⁶ LVIA, sygn. F 1135, op. 22, teczka 219, Protokół posiedzenia Zarządu TPN w Wilnie w dniu 18 stycznia 1940 r., s. 60; LVIA, sygn. F 1135, op. 22, teczka 267, Sprawozdanie z pracy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za 1940 rok; LVIA, sygn. F 1135, op. 22, teczka 269, Dokumenty dotyczące zbiorów rozwiązanego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1940-1941; LMAVB, RS, sygn. F9-3048, Lietuvių mokslo draugijos ir Lenkų mokslo bičiulių draugijos perėmimo ir likvidavimo aktai, 1941-1942; S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie: w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907-1957)*, „Teki Historyczne” 1956-1957, t. 8, s. 94-121; H. Ilgiewicz, dz. cyt., s. 421-468.

W podsumowaniu trzeba zaznaczyć, że omawiane biblioteki polskich towarzystw naukowych zajmowały ważne miejsce w kulturalnym i naukowym życiu Wilna. Książnice te posiadały bogate zbiory, z których korzystali sami członkowie towarzystw, wileńska młodzież akademicka oraz uczeni z innych ośrodków naukowych. Przyczyniły się także do zachowania dziedzictwa kulturowego poprzez kolekcjonowanie dzieł sztuki, starych druków, rękopisów i pamiątek historycznych. Znaczna część zbiorów uległa rozproszeniu podczas II wojny światowej i w trudnych latach powojennych, fragment – pozostał w archiwach i bibliotekach wileńskich do dnia dzisiejszego i służy celom naukowym i oświatowym.

Streszczenie

Liczne polskie towarzystwa działające w Wilnie w pierwszej połowie XX w. miały własne biblioteki. W niniejszej pracy wzięto pod uwagę książnice dwóch powstałych na początku XX w. polskich towarzystw naukowych – Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki (1907-1914) oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907-1939). Wymienione organizacje i ich biblioteki zajmowały ważne miejsce w ówczesnym kulturalnym i naukowym życiu Wilna. Przyczyniły się także do zachowania dziedzictwa kulturowego poprzez kolekcjonowanie dzieł sztuki, starych druków, rękopisów i pamiątek historycznych. Znaczna część zgromadzonych przez nich zbiorów uległa rozproszeniu podczas II wojny światowej oraz w trudnych latach powojennych, fragment – pozostał w archiwach i bibliotekach wileńskich do dnia dzisiejszego i służy celom naukowym i oświatowym.

Słowa kluczowe: Wilno – biblioteki wileńskie – Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie – Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie.

Summary

The libraries of Polish scientific societies in Vilnius in the first half of the 20th century

Numerous Polish societies active in Vilnius in the first half the 20th century possessed their own libraries. In this paper are taken into account libraries of Polish scientific societies, namely: the Museum of Science and Art Society (1907-1939) and Friends of Science Society (1907-1939). These societies and their libraries played important role in scientific and cultural life in Vilnius in that time. They also helped to preserve the cultural heritage through collection of works of art, old prints, manuscripts and historical relics. Significant part of these collections was scattered during World War II and during the hard postwar time, another part remained in archives and libraries in Vilnius and up to now has been used for scientific and educational purposes.

Key words: Vilnius – libraries in Vilnius – the Museum of Science and Art Society – the Friends of Science Society in Vilnius.